

**2017 чылдагы «Хакас литературазы» предметче республика синінде иртчеткен
олимпиада сыныхтаг тогыстары**

11 класс

I. Пирілген тексттерниң бирин, чоохты алай кибелісті, таллап алып, тиксі үзүріңер. Идök ол тексттерде чоохталчатхан тема хоостыра литературадагы чагын тогыстардаңар чоох апарыңар. Пирілген тус – 2 час.

М. Н. Чебодаев

**Тораат асфальтта узунча
(Чоох)**

Айдолай аға, таң кизеріп одырзох, усхун парча. Аалда полза, малын-хузын суғарып, айғасчаң полған. Итпезе, огород аразынча пүксер сығып, суғ хазына читіре пас чөр килчең полған. Уғаа истіг полчаң.

Че мында, городта, хайдар парарзың. Тас турадаң сыхсаңох, ибیره хыринзар прай асфальтнаң чапхан чоллар. Хазаа-хахпах таа, хайынчах таа чоғыл. Піресе-піресе умустығ көнекті ле сығар пар килче. Анзын даа мындох, тура хыринда тимір харацахха төгібісче. Суғ хабарға кирек чоғыл. Килні паланаң маңнанмин париза ла, ырах нимес магазинзер сүтке, халасха чөр килче. Эрістіг. Аалзар парыбызарға итсе, оолғы ыспинча, чурта, пабаң, мында, тынан тіпче. Иди арығ чүрегінең сөлепчеткен кізінің көңнін хайди түзірерзің, чарабас. Аалда даа, парза, амды аның инейі чоғыл, чуртында очы оолғы ээленче. Наа хонған кізілернің чуртазына ара кірізерге чарабас. Постарының сағызынаң чуртазыннар.

Позының аалынча піди сағынып ала, Айдолай апсах, диван орғанынаң тур киліп, суғ ізіп аларға тіп, кухнязар парған. Суғ ізіп алып, көзенек алнынзар пас парған. Мыннаң, тоғыс хадыл тураның көзенегінең, городтың кидеркі чардығы кизеріп одырған таңның чариинда, айада ла чіли, арландыра көрінче. Тазоба суғның озариндағы улуғ наа пүдіріглер. Ағбан чазызына урундыра килген алтынзархы часпаң хыраңастар таң чарыпчатхан тустағы көбең көс¹ өтіре күрең өңнең илерісчелер.

Көзенек алтынзархы асфальт чолда пастағы машина күзүри түскенін истіп салып, Айдолай апсах аңдар харахсыныбысхан. Хаңзазына тамкы таарлап париған апсах хахап парғанына, обаа ла чіли тыып парып, турыбысхан.

Асфальт чолның хазында ат чатча! Хайдаң киліп, ол мында чадып алған полчаң? Алай піресе машинаа аңдара саптырыбысхан ма? Иирде ол, узирға чадар алнында, тура хыринча пас чөргенде, чол хастада пір десе мал көрінмесен.

¹ Көбең көс – ырахта кии көк көрінгені

Хараазын пу улицача түбөн-аймах машиналар орай тусха читіре күзүресчелер. Чылгы мал, тізең, хараазын, сөрөнде оттап чөрерге хынадыр. Иди чөрчедіп, чолға кірібізіп, машина чарыгына харағы ай парып, саптырыбызарға даа айабас.

Апсах, хаңза-тамкызын тасты, табырағынча тонанып, соонда халған ізігін десе чапшин, тоғызынчы хадылдаң пасхысча алтынзар түс парир. Тас пасхысча ла тошлапча. Мынча иртеде, тізең, лифт тесе тоғынминча нооза.

Турадаң сыхпинаң, ол ат чатхан орынзар көнізінең чол кизіре парир. Пу туста машиналар чох таа поладыр. Парып, көрзе, – тораат чадыр. Апсах андар чагдап килгендөк, ол ат, пазын көдіріп, апсахха удур мығыран салған. Анзы, таң, «изен апсах» тееңі полчаң ма. Анаң пазох пазын асфальтха чалбайта салыбысхан, харахтарын нуубысхан, ам даа ирте, пу чылығ асфальтта ам даа көмес узуп аларға кирек теең чіли.

Апсах көрзе, торааттың алын азахтары тузахтығ. Андағ полза, ол хазаазынаң тың ан ырабаан полар, ээзі түрчедең, аны тілеп, пеер чидер. Торааттың хамағының ортызындағы ахты көр салып, апсах сағысха кир килген, хайди ол, резинка тегілектіг хаңааға көліліп, тимір подковтығ туйғахтарынаң хатығ азах тігіртін улицаа толдыра тохладып, сах пу асфальт чолча көө чох соплат парчатхан, аны сүре азынчатхан алай ба удур ойласчатхан машиналарға харах пулиинаң даа хайығ салбин. Аның прай омазы, нимесе мині мында иреслепчезер, позыдыбызарчыксар пойли чазызар, чылгы өөрімзер, теең осхас полған.

Халасха парғанда, апсах соонаң көрген, хайди ол хаңааға магазин хыринаң хуруғ харачахтар үүлдіре таарлап алып, пір позыох осхас улуғ частығ ирен тораатты чолча пазытнаң чөргіскен.

Көрчезің аны, городтағы мал отта чадар орнына күн ізиине чылып парған асфальтта чадып аларға хынчаттыр тіп, позының алынча чоохтанып ала, апсах, тамкы тартары килібізіп, ибде тастап килген хаңза-хапчыгына пар килерге айланған. Күскүніп ала даа полза, ол пазох туразының тоғызынчы хадылынар тас пасхысча сых парир. Піресе шофер сохтанып, асфальтта чалбағынча чатхан атты хуйдырчаңмын тіп, тораатты пиртіндір салбазын тіп, апсах маңзыраан.

Тамкызын чөр киліп, Айдолай аға торааттаң ырах ниместе хорбы ағастар төзінде одырып алып, хаңзанын пурлатхан. Ікінчізін торааттың хыринзар килигенде, анзы ағаа удур, пазох пазын көдіріп, мығыран салған, э-э, синөк килдің ноо теең чіли. Асфальт чол хазында чатса даа, тораат, ээзі килерін сахтап, сиргектенчеткен одыр.

Піресе машина ырахтох күзүреп килизе, апсах тура хон киліп, машиналарға чол көзітчең милиционер чіли, пірде торааттың үстүгі хыринда, пірде алтынзархы хыринда тур салча, ахсындағы хаңзанын уламох пурладып. Аны көріп, шоферлар күлін салчалар, апсах адын чобат салтыр, амды аны піресе машинаа таарлап аларға хадарчатхан одыр тіп сағынып.

Таң илседе чарып килгенде, машиналар чөрізі чолча хойыбысхан. Че хыринча париған машина күзүрезіне тораат хулағын даа хыймырат салбинча. Хайдағ пасхачыл мал полчаң пу тіп сағынча Айдолай апсах, таң, хулахтары туных полчаң ма, алай ол өнетін өчесче бе пу машиналарға, оларны пір дее нимее санабин. Пілбес. Уғаа пасхачыл мал. Хынза, ол аллығ чазыны даа көрбесен полар, ирбен от чызын даа чыстабаан полар, мындох, городта, төріп, тас туралар аразынаң даа сыхпаан мал полар. Аннаңар пу тас чол даа ағаа нымзах төзек чіли пілдіртіпче.

Іді сағысха түзіп, улуғ кізінің азахтары тал парғанда, апсах, туразынаң хыринзар парып, анда турғызыл парған ағас сіреге одыр салған, түрче тынанып аларға тіп. Че андартын даа ол тораатты харахтаң позытпинча. Хайдағ көйткік мал. Апсах аның хыринаң парыбысхандох, пазын көдіріп, апсахтың соонча харахсын салған, анаң пазох асфальтха чалбайта сал салған, харағын нуубысхан, тыңнанған чіли чатча.

Анчада пу чолға тоғыр кидер иде тартыл парыбысхан улица пазында пір чалаң кізі көрін парған. Айдолай апсах сис көрзе, ол чалаң пеер чол тутчатхан одыр. Маңзырабин, пазытнаң килче. Ол чалаң илседе оортахтох, тораат аны, таң истіп салған ма, таң чызын піл салған ма, че пазын көдіріп, андар харахсыныбысхан, анаң азахтарын уламох суна тееп, чалбағынча чат салған, хулағын даа хыймыртапин, өліг ле чіли.

Че пу тораатха сүргүнчі килче полар, неке, тіп апсахтың чүрегі төлкелебіскен. Чалаң кізі чағыннап одырғанда, апсах көрче, аның мўнген ады хара ат полтыр. Ағаа ол изер дее чох, чабыдахха ла мўн салтыр. Маңзыраан полбас па за. Оңнап одырза, ол магазин хыринда хуруғ харчахтар таарлаан хаңаанаң чөрчеткен кізее төйй пу, Айдолайныңох изере частығ. Пок, хайхапча Айдолай, пу чазымнаң мин атха ам даа чабыдах мўн көрбедім. Хайдағ пу сыдамах кізі полған, одырчаан чарат салардаң даа хорыхпинчатхан.

Ол арада чалаң апсах, хара адын чазағ кізілер чөрчең чол хыриндағы пір төкпеске чағын пастыр парып, аттаң түзібіскен. Адының тінін аның мойнына пос ла салыбысхан, сиденге дее, ағасха даа палғабин. Анаң поэнының хада ағылған чўгенін тудынминаң, асфальт чолда ам даа чатчатхан тораатсар пастырча. Хара ады соонча оттап килче чол хастада. Тораат, аның хыринзар ээзі пас килгенде, пір дее хыймырабин чатча. Ээзі апсах, тізең, чўгенін холтыхха хызып, иң пастағызын чатчатхан торааттың алын азахтарының тузағын систіпче. Тораат азахтарын, азынадох суна тееп, пойли сал пиртір тузағын систерге. Ээзі тузахтарын систерінеңок, тораат кинетін не чапчаң тура хонған, ээзін сала ла андара саспин. Анаң матап сілігінібіскен. Ээзі апсах, аның хахталған тозынына апсырып, торааттың пазына чўгенін кизіртіп полбин, айбынча. Тораат, орнындох турып, оң алын азағынаң асфальтты саапча, табырах кизірт чўгенімні тееп чіли.

Ээзі апсах, тораатха чўгенін кизіртіп, тінін мойнына арти тастабысхан. Тораат, хара атсар пастыр парып, чалахай иртеннең, нанчы, тееп чіли, тумзиин аның тумзуғына урундырып, пір-ікі хати көк от хапхлап алып, кинетін

тоғыр атыххан, анаң тулғап-тулғап, ээзі килген улицача халыхнаң үкүс салған, уллцаның пірде пір хыринзар айли тартып ала. Анаң, орты чолға чидіп, тохтабысхан. Чол тоғыра турыбызып, соонзар хайбағынча, ээзім ырах халды полчаң ма теең чіли.

Анзы, тізең, пазох пайағы төкпес хыринзар хара адын чидің парып, ағаа мўніп алған, килгенөк чолынаң пастыр парир. Пу хара ат уғаа чамас мал полтыр. Аны палғирға даа кирек чоғыл, ээзінің соонча, адайах ла чіли хооп чөрче. Ол городта өзіп, ээзінең халаснаң сахар сыйыхха аларға үгрен парған мал полар, неке, тіп сағынып, салған Айдолай аға.

Тораат, хара атха мўнген ээзі чағдап килгендөк, пазох ікі кизін азахтарына тура тўзіп, аның алнынзар атығып, кизін азахтарынаң соонзар тебінібізіп, ойлап сыххан.

Айдолай аға, тура хонып, чалаң кизінің паза хайхастығ торааттың соонча, олар улица пазында харахтаң чіткенче, көр турған, таңнаанына ахсын азын салғанын даа сизінмин. Анаң, хаңзазына тамкы салып алып, көөлче пурлат сыххан.

Хаңзазын, читіре дее тартпін, хахтабызып, ысталчатхан кўлін азахтаң чапсыра пазыбызып, Айолай аға улуг маңзытта тураа кірген. Кізілер, тоғысха маңзыразып, тоғынып пастабысхан лифтке тынам пирбинчеткен. Апсах, лифт тее сахтабин, чікім пасхыстарча тоғызынчы хадылға сых килгенін дее пілінмин халған. Улуг оолғының квартиразына кіріп, табырағынча тонанып алып, сых парир, иртенгізін азыранмин даа. Килні, аны көр салып, соонча хысхырча:

– Сірер хайдар парчазар?

– Автобус, автобус! – ла тіп, апсах олох пасхыстарнаң алтызар тўс чөрібіскен, тайағы ла тошлап халған.

Оолғы пайааох тоғысха чөрібіскен. Ибде полза, пабазын ыспасчых. Че килні, ипчі кизі хайди аны тудып алар. Апсахтың көңні кинетін көдіріл киліп, төреен аалынзар автобусха одырыбызарға городтың автовокзалынзар ол табырах пастырған. Тоғысха парғлапчатхан кизілер амды, пайаа поэты тораатсар көрген чіли, маңзырап пастырған апсахсар таңнап ала харахсынғаннар, хайдар пу ірік төкпес чидікпін парча полчаң мынча ирте теең чіли. Че Айдолай апсахха ибіре хыринда сағам кизілер дее, город таа, үзігі чох кўзўреен машиналар даа көрінмееңнер. Аның харағы алнында төреен аалы, улуг сас, анда оттап чөрген пора ады ла көрінчеткен. Ол андар маңзыраан.

1968

В. Г. Майнашев
Пушкинге

Тверской бульварда хызыл иирде
Чылтых-чалтых оттар тамылча,
Мына пазох Пушкиннің хыринда

Аймах чон чыылызып пастапча.
Түбөн пасха чонның аразында
Түбөн пасха тіллер истерзің.
Хачан-да сас полған тунгус мында,
Калмык таа – чазылар нанчызы.
Иң аарлығ алғыстас сөстерін
Пушкинге олар ағылчалар,
Пасха чирдең килген поэттер дее
Ағаа стихтарын чарытчалар.
Мин дее пүүн мында турчам.
Пеер көні ағылған мині чолым.
Позым поэма чоохтапчам –
Чарых Хакасияның оолғы:
«Сынап тигірде Худай пар полза даа –
Ағаа чир дее пазырбаспын мин,
Пазырабын, кирек полза, ам даа
Сағаа, Пушкин, пір дее уйатпин».

1976

- II. *Пирілген кибелістерні хыгырыңар. Ниме оларны піріктірче, чарыда пазыңар. Ол тема хоостыра эссе пазыңар. Пасхан эсседе сөстері 250 асхынах полбазын, че сөс саны – өөні нимес. Өөнінде – толдыра чарыдылған чайаачы пос сагызы. Пирілген тус – 2 час.*

М. Р. Баинов

Хайчы

Тураа толдыра чон чыылча,
Хайчы ла теенін истебес:
Иб ээзі ах киис төзибес
Хайчы апсахты одыртча.

– Чедек, ағаң, пастадах, –
Тыстанмин кем-де тапсапча,
Чаалығ ползын, ухааннығ,
Узубас, халын пик чурттығ.

Апсах, көйтiк күлініп,
Чатхан хылларын сиртеді.
Көксін чарыда чиділіп,
Көөлче хайлап пастады.

Мына, хайы чаранып²,
Тураа толдыра чайылды.
Хулахха кире тартылып,
Харахта сағын тамысты.

Күүлөп сыххан хайы пастыра
Хазыр Моол ханы пу килді,
Харасхы вектерні тобыра
Иргілер чурты көрінді.

Ханға, хамға, абыстарға
Хатхы нымаанда истілче.
Эрінчек ачын пайларға,
Хыртаңнап, чатхан тілленче.

Тоғысчыл, сынчых³ чалчыны
Читі хыл, хынып, ырлапча:
Сын киректе ол часканы
Арығ күзінең таап алча.

Хынығ нымах тоозылғанда,
Хайчызар киліп, чоохтапчам:
Ағаң, сині алғыстапчам,
Хоос хайыңа тың хынчам!

Кизек хакас чон чуртазын,
Гомер ле чіли хайладың!
Алыптығ нымааң ис көрзе,
Русланға чағын пілдірче.

В.Г. Майнашев
С.П. Кадышевке

Ағбан соолапча, Ағбан соолапча,
Син истіпчезің, минің кирі нанчым.
Хара сазың хыролапча, хыролапча,
Че син майыхпа хачан даа, хайчым!
Тохтат полбас пу тигірдегі пулуттарны,
Тохтат полбас күннернің чүгүриин,
Че мындағ хайчыларыбыс парда,

² Чаранарга – мында: өңненерге, толарға; килізгерге

³ Сынчых – сөске сын, турыстығ.

Хакас чонның тілі олох ла чуртир.

1974

Н.Е. Тиников

Хайчы ағанда

Тесніп парып улуғ иде,
Ўгрєн киліп улуғ чирде,
Хачан-да хайын тыңначаң
Хайчы ағанда тохтаазың.
Улуғ часха пастыра ағаң
Чатчатхан ағас орғанда.
Таныс сағаа чатхан – хыринда.
Чадап сині ағаң танаан,
Харах чітии утух⁴ партыр.
Ўнің чадап ла ол исчеткен,
Хулах сиргегі чіт партыр.
Ир пол парғаныңа өрініп,
Харах чазын ол сығарған.
Харах албин, сині көріп,
Ниме-де істінде сағынған...
Түреңмей⁵ холын анчада
Чатханынзар ағаң сунып,
Сағаа аны пирген анда
Чазығ үнін сығарып:
«Алып алдах мыны, палам,
Хумартхылап сағаа пирчем.
Чонға минің чооғым, нымаам
Анынаң хайлап читіретсің.
Позым даа мин ундул парзам,
Нымах, чооғым даа тіріг чөрзін».
Холға үннің чатхан алылып,
Пазох тіллене хоолапчатхан.
Көгістең өтіг хай сығып,
Иб істін ніңірет турған.
Чахсы истіп аны ағаң
Тура тартынған төзектең.
Ир пол парғаныңа өрініп,
Харах чазын ол сығарған:
«Іди чатханың хоолазын,

⁴ Утух парарға – уйан пол парарға.

⁵ Түреңмей – ніскелен парған.

Иди хайың күүлөп турзын.
Пасхадагың минің орным,
Чир хомзынмасын мин, оолгым»...
Холға үннiг чатхан алылып,
Тiллeнe хоолап турадыр.
Көгiстeң өтiг хай сығып,
Иб iстiн нiңiрет турадыр.
Ирткeн-парғаннар, аны истiп,
Аннаң парарын ундупчалар.
Чиит син хайчыны махтазып,
Ағаңны сағысха кирчелер.

1961